
МАТЛАСЕВИЧ О. В.,
кандидат психологічних наук,
доцент,
Національний університет
«Острозька академія»,
м. Острог

ХРИСТИЯНСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ В ПРАЦЯХ ОСТРОЗЬКИХ ПРОСВІТНИКІВ XVI-XVII СТОЛІТТЯ

Існує цілий історичний пласт психологічної думки, що визначається релігією і потребує засвоєння сучасною наукою. На основі аналізу праць острозьких просвітників XVI-XVII століття автором обгрунтовано умови та шляхи розвитку духовності особистості: наявність досконалого взірця (Бог); усвідомлення зв'язку з Богом (людина – образ Божий); спілкування з Богом (молитва); проникливе читання і вивчення Біблії. Важлива роль у розвитку духовності відводиться глибокій внутрішній трансформації, оснований на самопізнанні, пошуках у собі Бога, цілеспрямованому пробудженні у собі голосу власної совісті.

Ключові слова: духовність, розвиток духовності, християнська психологія, самопізнання, совість, самовдосконалення.

Существует целый исторический пласт психологической мысли, что определяется религией и требует усвоения современной наукой. На основе анализа работ острожских просветителей XVI-XVII века автором обоснованы условия и пути развития духовности личности: наличие совершенного образца (Бог); осознание связи с Богом (человек - образ Божий); общение с Богом (молитва); проникновенное чтение и изучение Библии. Важная роль в развитии духовности отводится глубокой внутренней трансформации, основанной на самопознании, поисках в себе Бога, целенаправленном пробуждении в себе голоса совести.

Ключевые слова: духовность, развитие духовности, христианская психология, самопознание, совесть, самосовершенствование.

There is a psychological outlook that is defined by religion and is to be acquired by modern science. The author of the article has analysed the works of Ostroth enlighteners of XVI-XVII centuries to justify the conditions and ways to

develop individual's spirituality: the presence of ideal example (God), the awareness about the relation to God (man is an image of God); communication with God (prayer); deep understanding and memorising of the Bible. The great role plays interpersonal transformation that is based on self-exploration which is caused by the search of God in oneself and stimulates awakening of one's self consciousness.

Key words: spirituality, the development of spirituality, Christian psychology, self-exploration, consciousness, self-development.

Постановка наукової проблеми та її значення. В останні десятиліття проблема духовності, її розвитку є однією з центральних у психології, філософії, педагогіці та інших суспільно-гуманітарних галузях науки, які мають за мету пізнати глибинну сутність людини та запропонувати ефективні шляхи виходу з духовно-моральної кризи сучасного суспільства. Дослідження духовності значною мірою ускладнюється відсутністю адекватної методологічної основи, оскільки сучасна наукова психологія «вважає об'єктивним знанням те, що виникає в результаті узагальнення емпіричних фактів» [6, с.142]. Однак, як зазначає С.Д. Максименко, цитуючи Гете, є факти, які неможливо «науково» верифікувати.

*«Во всем подслушать жизнь стремясь,
Спешат явления обездушить,
Забыв, что, если в них нарушить
Одушевляющую связь,
То больше нечего и слушать» [2].*

«Просте зведення складних метаявищ до окремих розрізнених елементів за допомогою математичної логіки зовсім не означає їхнього кращого розуміння і осягнення» [6, с.142]. Сьогодні ученим-психологам важливо не шукати єдину, для всіх об'єктивну реальність, а бути відкритими до сприймання інших ракурсів бачення і тлумачення природи людини.

У цьому контексті виборює право на існування духовна парадигма ро-

зуміння людини (М.В. Савчин), яка побудована на ідеях інтеграції психології і християнського віровчення. «Одухотворення» образу й поняття про людину є основним завданням християнської психології. Християнська психологія – це галузь психологічного знання, предметне поле якого становлять психологічні особливості християнського життєздійснення людини як тілесно-душевно-духовної істоти на трьох рівнях функціонування – інтрасуб'єктному, інтерсуб'єктному та метасуб'єктному (О.І.Климишин). На інтрасуб'єктному рівні воно характеризується свободою вибору вищих духовних цінностей – добра, любові, краси, істини, жертвовності, формуванням відповідних суб'єктних здатностей – “прагну”, “буду”, “приймаю”. На інтерсуб'єктному рівні здійснюється вибір та плекання ставлення до Іншого як до цінності, що, “як і я”, створений за образом і подобою Бога. На метасуб'єктному рівні відбувається безперервне перевершення себе у напрямку все більшого проявлення в собі образу Божого [4].

Аналіз останніх досліджень. Наукове конститування християнської психології відбувається завдяки працям таких зарубіжних та вітчизняних учених як Б.С. Братусь, Ф.Є. Василюк, С.Л. Воробйова, Н.І. Жигайло, Ю.М. Зенько, З.С. Карпенко, О.І. Климишин, А.В. Лоргус, В.Х. Манеров, В.П. Москалец, Н.Л. Мухелішвілі, Б.В. Ничипоров, М.В. Савчин, В.І. Слободчиков, Т.М. Титаренко, Т.О. Флорен-

ська, Т.Ф. Цигульська, В.Д. Шадриков, Л.Ф. Шеховцова, В.М. Юрченко та ін. Вони фокусують свою увагу на аналізі таких складних та унікальних системних об'єктів, як духовність, моральність, віра, любов, надія, сенс та призначення життя людини тощо.

Однак, як свідчить попередньо проведений аналіз наявних у сучасній психології здобутків у дослідженні проблем духовності та її розвитку, попри значні досягнення, все ще відсутнє її несутеречливе розуміння.

Формулювання мети та завдань статті. На нашу думку, умовою ефективного вирішення цього питання є осмислення світоглядних традицій нашого народу, наукової спадщини попередніх поколінь. Адже існує цілий історичний пласт психологічної думки, що визначається релігією і потребує засвоєння сучасною наукою. Звертаючись до історичних пам'яток, ми отримуємо можливість експлікувати й дослідити ті феномени психічного життя, які несемо в собі імпліцитно і відтворюємо в різних обставинах, часто не усвідомлюючи їхню природу і зміст. Актуальним у цьому аспекті стає звернення до ідей, які розвивали острозькі просвітителі кінця XVI – початку XVII століття. Тому, **метою** цієї статті є на основі аналізу праць острозьких просвітителів зазначеного періоду обґрунтувати умови та шляхи розвитку духовності особистості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В англійській мові слово «spirituality» («духовність») походить від латинського «spiritus», що в перекладі означає «подих», подих життя. «Це здатність бачити священне у звичайному, пристрасно відчувати життя, своє існування і водночас віддавати себе тому, що є більшим, ніж ми» [3, с.123]. Пробудження духовності, на думку М.В. Савчина, дає індивідуальності більшу незалежність від оточення, спрямовує її до ідеальної мети, Духовної еволюції, вдосконалення та об'єднує з усім живим [7, с. 100]. Од-

нак, духовний розвиток сучасної людини в силу її більшої різнобічності та особливо внаслідок спротиву, що викликаний її критичним розумом, став більш складним внутрішнім процесом, ніж у попередні часи» [1, с.87]. Це, у свою чергу, зумовлює пошук ефективних шляхів розвитку духовності особистості, враховуючи її ментальні та соціокультурні особливості.

На прагненні людини до духовної досконалості наголошували й острозькі просвітителі XVI – XVII століття. З історії відомо, що XVI – XVII століття характеризується деяким занепадом українського культурного та релігійного життя, що було пов'язано з Люблінською унією 1569 року, занепадала національна освіта, латина і католицтво набирали надзвичайної сили і впливу. Не дивлячись на негативні аспекти цього факту, збільшувалась кількість високоосвічених людей, у результаті створювалися умови для появи нової генерації української інтелігенції. Історична ситуація, що склалася на Волині в другій половині XVI століття, об'єктивно формувала потребу в духовному об'єднанні передових людей свого часу. Князь Василь-Костянтин Острозький з метою збереження та розвитку духовної культури, поширення освіти, захисту національних, політичних і релігійних прав українського народу об'єднав в Острозі всіх неортодоксально мислячих людей української інтелектуальної еліти та створив на їх основі культурно-освітній осередок. Зокрема, в Острозі навчались або працювали такі відомі діячі культури й науки, як Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Даміан Наливайко, Василь Суразький, Андрій Римша, Кирило Лукарис, Йов Княгиницький, Петро Конашевич-Сагайдачний та ін. З їх іменами пов'язані цілі сторінки українського та білоруського духовного життя XVI – XVII століття. Тому аналіз їхніх праць може значно поповнити скарбницю наукової психології.

Як пише А. Швейцар, “початком будь-якого повноцінного духовного життя є непохитна віра в істину і відкрите сповідання її” [11, с. 92]. Ідея зв’язку релігійної віри і духовності пронизує всі твори острозьких просвітників.

Так, Герасим Смотрицький – ректор Острозької академії, постійно вболівав за духовне здоров’я свого народу, то застерігаючи його, то заохочуючи: “Проси в Того, Хто всім дає духовну премудрість, і тобі дасться, тільки читай сумлінно, ревно [дотримуючись] учення”. На його думку, у формуванні духовності особистості найбільша роль належить Біблії. У передмові до Острозької Біблії (1581) він просить читачів прийняти Біблію “не яко вещи человеческія, но яко свіще сходящее дарование духовное, путь прав своего спасения...” [8]. Він закликав людей вивчати, досліджувати Святе Письмо і набувати в ньому вічного життя. Однак, читати Святе Письмо треба зосереджено, і не так читати його, як “испытovati”: “Земно, душевно и бесовско, не свіще сходящее и о грѣнья мудрствующе, разумей словесем Господним, яко не просто читати повелевает, но и испытovati...” [8]. Читати треба, вважає він, не “тілесно”, а з розмірковуванням духовним, тобто не аналізуючи біблійні тексти за допомогою методів, які застосовуються світськими науками, а сприймати Святе Письмо глибоко емоційно, намагаючись проникнути у їх суть шляхом внутрішнього осмислення, коли ум, заглиблений у пошуки, а далі – і в споглядання закладеної у душі божественної істини, раптом осягається, і людині, що уподібнюється Богу в стані такого містичного осяяння, відкриваються таємниці власної душі і Святого Письма. У цей момент вона (людина), вважає Г. Смотрицький, стає не лише пасивним сприймачем, а й у певному розумінні творцем Закону Божого, тобто істини одкровення інтеріоризуються, стають її глибокими внутрішніми переконаннями.

Слід зазначити, що латинське дієслово “telego”, від якого походить “te-ligio”, з-поміж багатьох своїх значень, має й такі: перечитую, обмірковую наново. Це дає підстави вважати, що, справді, ретельне, наполегливе “вникання” в явлену в слові Премудрість Божу – необхідна душевна робота того, хто прагне її пізнати. Проте не всім вдається зрозуміти Слово Боже, тому людина повинна просити в Бога “відкрити” їй ті слова, тобто зрозуміти не тілесно, а духовно: “...обаче ученію, елико можеш, прилежи и проси от Дающего премудрость и ответ благ” [8].

На думку Г. Смотрицького, початком будь-якого духовного вдосконалення є почуття провини у людини. “Начало всей премудрости имей, вину в сердци, иже есть страх Господинь и разум благ всем творящим, и в нем же вся заповеди исполнити можеш” [8]. За його переконанням, “страх Божий” подібно до духовної спраги з’являється у людини в процесі самопізнання і внутрішнього заглиблення у віру і є необхідною умовою виникнення щирого сердного каяття і смиренності, які, в свою чергу, передують входженню у контакт з Богом.

Важлива роль відводилася самозаглибленню та молитві. На думку Г. Смотрицького, під час здійснюваної на самоті молитви людина здатна увійти в духовний контакт із Богом, досягти рівня “обожнення”, тобто “відкрити” у собі Бога, добитися того, щоб Бог знайшов собі оселю у людській душі, що, у свою чергу, сприяє повному осягненню висловлених у Біблії істин: “Ты, коли ся молишь, войди в клеть свою, и затворивши двери твои, помолися Отцу твоему втайне. А Отец твой видяй втайне, отдаст тебе явне. Зри, зри и пишно гляди. Тут же теперь отворивши обое очи и очистивши все смысли, з добрым сумнением, а з боязнию Божею присмотрися пишно” [9]. Порада Герасима Смотрицького зайти у свою «клеть», зачинити свої двері і таємно молитися означає усамітнення, внутрішнє самозаглиблення,

самозосередженість, самопізнання і самоочищення як необхідні умови адекватного розуміння біблійного тексту, адже після цього йде заклик: відкривши обидва ока, пильно вдивлятися у слова Христа, з якими він звертається до апостола.

Питання духовності піднімав у своїх творах і син Герасима Смотрицького – Мелетій Смотрицький. Його творча спадщина, порівняно з іншими острозькими просвітниками, досить велика: він залишив понад 22 твори. Майже всі вони були присвячені проблемам виховання духовності, перспективі духовного вдосконалення, зв'язку людської душі з Абсолютом. Мелетій Смотрицький розглядав духовність єдиним дієвим стабілізуючим фактором у розвитку особистості та суспільства.

Психолого-теоретичний аналіз його спадщини показує принципову можливість розвитку духовно-моральних констеляцій психіки особистості та домінування їх у характері. Справжнім відкриттям М. Смотрицького був його особистий досвід морального самовдосконалення через богопізнання. На власному досвіді він переконався, що моральні сили людини випробовуються не в матеріальному добробуті, гонитві за посадами, славою тощо, а в розумному самообмежуванні власних потреб та терпимості. Він переконує, що духовне в людині повинно переважати над фізичним і тоді воно стане рушійною силою її розвитку.

М. Смотрицький робить детальний аналіз самої трансцендентно-психологічної природи людського духу, способу його існування: зберігаючи свою незалежність від свідомості, психіки, будучи ідеально вільним, дух проявляє себе лише тоді, коли дії людини збігаються з його волею. Духовний світ людини є відображення духовного світу вищого порядку, тому людський дух пізнається переважно шляхом інтуїції та самопізнанням: “Відкрийте сердечні очі ваші і пізнайте самих себе, пізнайте батька і матір ваших,

зрозумійте, в чийм і яким домі родилися...” [9, с. 123].

Пізнаючи себе, людина розкриває свою двонатурність: вона тілесна і духовна, внутрішня і зовнішня, і перед нею постає дилема: чому віддати перевагу – внутрішньому еству, розуму, духові, яким вона подібна до Бога, чи суперечливому, тлінному світові, з яким вона пов'язана тілом.

Самопізнання, за М. Смотрицьким, – це постійний рух душі. Рух до самопізнання (цю ідею знаходимо в “Ареопагітиках”) пов'язаний із переміною бачення світу, переміною і вдосконаленням самого себе. Відповідно М. Смотрицький створює чітку логічну конструкцію духовного сходження (підняття), ступені самоочищення: “...живот прироченія, живот ласки, смерть гріха, живот смислов, смерть цноти, живот слави” (“Лямент”) – ці фази у своїй єдності стають перепусткою, “лістівцею”, “мостом” до “тайнства мудрості” і “вічного життя”. Відтак, самотворення людини у реальному світі не має обмежень, воно триває до повного “переображення”, прояснення “зору внутрішнього”.

Сучасне тлумачення духовності часто зводиться до пошуку Бога у власній душі, до життя з Богом, у Богові, до любові до Бога і людей (О.І. Зеліченко, М.В. Савчин, В. Зеньківський). У християнській традиції людина розуміється як образ і подоба Божа. Особистісне “Я” у кінцевому результаті асоціюється із надособистісною досконалістю – Богом. Тому, для того, щоб знайти себе, свою душу, людина повинна звертатися до Бога, віднайти його в собі, оскільки лише він вносить закон і порядок в земну основу її життя і допомагає їй виявити свою істинно людську сутність, вести гідний її спосіб життя.

Поняттю Бога відводилося чільне місце в працях Василя Суразького та Клірика Остроцького. Вони дотримувалися прийнятих в остроцькому осередку уявлень про роздвоєння людини на “внутрішню” й “зовнішню”,

тілесну й духовну природу, де вищою уможливною силою постає ум, який спрямовується Богом і покликаний відкрити в людині божественні істини. Сама ж духовна природа диференціювалася за ступенем залежності змісту і характеру інтелектуальних процесів від їх тілесного субстрату: ум як вища уможливна і творча сила, що спрямовується Богом і покликана відкривати в людині закладену у неї Богом істину; розсудок, або розмисел, за допомогою якого через судження і доведення здійснювалося пізнання зовнішнього світу; і душа як духовна сутність, що виконувала роль опосередковуючої ланки між духовною і тілесною природою людини. Сутність “внутрішньої” людини полягала в умі, а “зовнішньої”, що уявлялася поєднаною з тілом душею, виражалася у розмислі, або розсудку. Відповідно до цього ум визначався як самовладна, безсмертна душевна сила, образ невидимого Бога, а розум розглядався як те, що зовні надходить у людську душу, тобто знання, що набувається завдяки розсудковій здатності людини до аналізу чуттєвих даних або до засвоєння у процесі навчання здобутків людської культури.

Острозькі просвітителі розвивали положення про триєдиного Бога, яке лягло в основу розуміння внутрішньої сутності особистості як цілісної структури, в якій гармонійно поєднані знання, емоції та воля. Особливо це проявляється в тому, коли під моделлю особистості розуміється взірць найвищої досконалості. Орієнтація на досконалість аж до рівня Бога – еталон сформованої особистості – це орієнтація на довершеність, на Я-Ідеальне, на Духовність.

За Кліриком Острозьким необхідно умовою духовного становлення людини є свобода. Особистості необхідно досягти свободи від тиску життєвих обставин, власної незалежності, якої не буває, доки вона не відчуває відповідальність за все, що з нею відбувається. Зовні запропоновані умо-

ви не забезпечуватимуть такої відповідальності, а отже, і моральності.

Клірик Острозький проявив себе як майстер самоаналізу, і в його творах чітко виступає розуміння внутрішньої людини як образу Бога. На думку Клірика Острозького, вищою метою життя людини повинно бути її обожнення – зміни (перетворення) “гріховної” природи людини в божественну. Принципове значення при цьому набуває з’ясування змісту поняття “обоження”. Обоження означає наблизитись, стати подібним до Бога. В даному випадку духовність людини – це не якість і не стан, а процес, динамічний аспект духовного життя. Духовність є реалізацією в людині “подоби Божої”. За своїм змістом духовне творення не є автоматичним процесом розвитку духовно-творчих потенцій людини, що здійснюється сам по собі. Цей процес має активно-творчий характер і передбачає, з одного боку, зусилля людини при досягненні богоподібності, а з іншого – діяльність Бога щодо надання людині цієї можливості через благодать.

Процес духовного перетворення починається з докорінної зміни свідомості і вимагає перебудови всієї людини, її природи. Насамперед, людина повинна усвідомити подвійність своєї природи. Вирішальним моментом в усвідомленні людиною своєї природи, на думку Клірика Острозького, є покаяння. Суть покаяння полягає у зміні способу життя і означає процес духовного перетворення. Це вимагає активних зусиль людини у боротьбі з негативними проявами своєї природи і є процесом самотворення, саморозвитку. Концепт покаяння відкриває в процесі самотворення суттєвий аналітичний аспект: щоб боротися з пристрастями, необхідно їх досконало знати і вміти розпізнавати їх присутність у собі. Тому самотворення передбачає самостереження, самоаналіз власних вчинків, думок, психічних станів, самооцінку, тобто ретельну інтроспекцію, що є основою самопізнання.

Ідеї духовності, її формування відображені навіть у поетичній творчості острозьких книжників. На думку М.В. Савчина, поезія відображає деяку конкретну реальність духовного. Слово в ній, водночас є знаряддям духовного оволодіння досвідом у його конкретній суті.

Нове бачення проблеми самопізнання, критичної оцінки людиною себе, своїх вчинків висвітлюється у вірші Д. Наливайка "До того, хто доброго сумнення". В цьому вірші Д.Наливайко робить велике відкриття: *совість*, почуття виконаного обов'язку, здатні забезпечити психологічне звільнення особи:

*Сумнення – чистець в чоловіка,
Слухає личби з всего века.
Не будеш суден, злости не мей,
А еслись винен, прети не смей.
И наименьший грех тут поправуй,
на всемирный суд не заставай,
Бо осли ся там грех найдет в тебе,
То сам зостанеш неправ себе [10].*

Поняття "совість" – від грецького "синеїдесис" – "супроводжуюче пізнання". Це – пізнання і усвідомлення людиною моральних дій та станів у зв'язку з певними моральними стандартами або законом, який осягається і сприймається як її справжнє "Я", а тому має владу над особистістю. Совість оголошує людині, узгоджується чи не узгоджується її дія, стан, вчинок зі справжнім "Я", вона ж пояснює ті дії, стани, вчинки, які узгоджуються із стандартами поведінки, з обов'язками цього "Я".

Слово "совість" у прочитанні *со-вість* має глибокий світоглядно-етичний зміст. *Вість* – це діалогічна форма знання. Але в даному випадку, це діалог людини із самою собою, можна сказати, діалог "зовнішньої" і "внутрішньої" людини. У концепції Д. Наливайка совість є системотвірним чинником у духовному становленні особистості і основоположним принципом морально-етичної діяльності

(а еслись винен, прети не смей. И наименьший грех тут поправуй).

У вірші "Прозьба читалникова о час" (збірка "Лекарство на оспалий умисл чоловічий") Д. Наливайка знаходимо ще одну цінну ідею – про те, що внутрішньому світу людини характерна позачасовість. Д. Наливайко в цьому вірші подає своє розуміння часу, порівнюючи його із кораблем, який з великою швидкістю мчить по бурхливому морю, але тим, хто знаходиться на кораблі, здається, що він стоїть на місці: "Власне, як котриє в дні корабля лежать, здається им, же в нім стоять, кгда найпрудше біжать" [10].

Погляди острозьких просвітників в узагальненому вигляді частково перегукуються із сучасним розумінням людини в християнсько-психологічній концепції, обґрунтованій О.І.Климишин. Людина постає у ній як «холодною запакована реальність, яку творять такі структурні рівні (холоди), як тіло, душа, дух. Вони становлять єдину комплементарну цілісність, що визначає трансцендентальну універсальність та доцільність існування людини як одухотвореної істоти. Перший структурний рівень буття людини – тіло, яке є матеріальною формою існування людини як "пасивна можливість" (І.Козовик). Другий структурний рівень буття людини – душа. Душа в холархічній моделі духовності перебуває вище від тіла. І якщо тіло репрезентує виключно людську природу, то душа – божественну. Вона є "вмістилищем" духовних можливостей. Відтак, психічні процеси, стани, властивості – це своєрідні механізми доцільного функціонування душі, які актуалізуються за умови підпорядкування душі духові. Третій структурний рівень буття людини – дух. Дух виступає акумулятором і транслятором трансцендентного сенсу для душі. Завдяки йому людина здатна відтворити образ і проявити (в індивідуальний спосіб) подобу Бога» [5].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз творів острозьких просвітників дає підстави виділити основні ідеї щодо розвитку духовності особистості, як справжньої людської сутності. Отже, для розвитку духовності особистості необхідними є: наявність досконалого взірця (Бог); усвідомлення зв'язку з Ним (людина – образ Божий); спілкування з Богом (молитва); проникливе читання і вивчення Біблії. Важлива роль у розвитку духовності відводиться глибокій внутрішній трансформації, основаної на самопізнанні, пошуках у собі Бога, правди, тобто на цілеспрямованому пробудженні у собі голосу власного сумління, совісті. Ідеї щодо розвитку духовності, виділені у працях острозьких просвітників, можна представити у вигляді наступної схеми-алгоритму:

Свобода і воля (вихідні умови розви-

тку духовності) → самозаглиблення → самопізнання → усвідомлення подвійності природи людини (тілесна + духовна) → екзистенційний страх → почуття провини → процес каяття → смиренність (прийняття даностей буття) → зміна бачення світу (любов до світу) → входження в контакт із Богом (молитва) → богопізнання (через самопізнання та вивчення біблійних істин) → усвідомлення людиною себе як образу Божого → **становлення духовної особистості** (життєві перетворення у напрямі Досконалості).

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо в аналізі суперечливих позицій щодо розвитку духовності, обґрунтуванні, розробці та апробації програм духовного розвитку молоді з урахуванням виділених у працях острозьких просвітників основних ідей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ассаджиоли Р. Типология психосинтеза: сем основных типов личности / Р. Ассаджиоли. – М.: Урания, 1996. – 124 с.
2. Гете Г. Собрание сочинений: В 10 т. / Г. Гете. – М., 1976. – Т. 7.
3. Гуманістична психологія. Антологія в 3-х т. – Т.2. Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / упоряд.: Г.Балл, Р. Трач. – К.: Унів.вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – 279 с.
4. Климишин О.І. Християнська психологія: важливий ракурс психологічних досліджень людини / Климишин О.І. // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 150-157.
5. Климишин О.І. Християнсько-психологічні основи розвитку духовності особистості / Ольга Климишин // Психологія особистості. – Івано-Франківськ, 2012. – № 1 (3). – С. 69 – 78.
6. Максименко С.Д. Психологія особистості / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
7. Савчин М.В. Духовний потенціал людини / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
8. Смотрицький Герасим. Предисловіє къ Библіи, изданной въ Остроге 1581г. / Г. Смотрицький // АЮЗР. Ч.1, т.8. – К., 1914.
9. Смотрицький Герасим. Ключ царства небесного, и наше християнское духовное власти нерешимый узелъ / Г. Смотрицький // АЮЗР. – Ч.1, т.7. – К., 1887.
10. Українська поезія XVI століття. – К., 1987. – 288 с.
11. Швейцер А. Культура і етика / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1993. – 343 с.